

Ірина Колесник

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ЧИ ІСТОРІЯ МЕТОДОЛОГІЇ: МЕТАФОРИ ІСТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ

Л. О. Зашкільняк. *Вступ до методології історії*. – Львів: ЛОНМІО, 1996. – 96 с.

Леонід Зашкільняк. *Методологія історії від давнини до сучасності*. – Львів: Львівський державний університет ім. Ів. Франка, 1999. – 224 с.

Один з поважаних сучасних дослідників якось зауважив, що українські історики не схильні до методологічних студій, уся методологія для них обмежується обговоренням питань термінології або періодизації¹. Недавно видані, майже одна за одною, книжки львівського науковця Леоніда Зашкільняка всім своїм змістом і спрямованістю спростовують першу половину наведеної тези і підтверджують другу. До речі, їх поява суперечить і власній песимістичній думці Автора про брак методологічних досліджень в українській історичній науці. Безперечна його заслуга полягає в артикуляції та впровадженні в українську історико-наукову свідомість низки методологічних проблем.

1. «Методологія історії»: експлікація поняття

Усе починається зі слова. Ключова метафора, троп наукового дискурсу львівського автора – поняття «методологія». Як його ідентитети, використовуються поняття «теорія історії», «філософія історії», «теорія історичної науки». Відтак, цікаво простежити, як сам п. Зашкільняк тлумачить термін «методологія». Дисциплінарно методологію історії він визначає як різновид наукознавства. Се-

мантичне поле поняття «методологія» характеризується ним як теоретичне осмислення головних елементів історичного пізнання, що включає: 1) об'єкт, предмет; 2) суб'єкт пізнання, методи діяльності; 3) історичні знання та їх структуру. Розрізняє він також і рівні методології історії: рефлексію над історичним процесом та рефлексію над процесом пізнання історії (*Методологія*, с. 6-7). Іншими словами, методологія історії постає водночас і як теорія історичного процесу, і як теорія історичного пізнання.

Перша з рецензованих праць – *Вступ до методології історії* – являє собою стислий огляд теорії історичного пізнання, подаючи характеристики: предмета методології історії; об'єкта і предмета історичного пізнання; понять «закон і закономірність» та «роль особи в історії»; суб'єкта пізнання – історика, «структури світогляду історика», аналіз творчої активності суб'єкта, визначення рівнів (теоретичний та емпіричний) і етапів його пізнавальної діяльності (підготовчий, інформаційний, етап реконструкції, пояснювальний, наративний); методів історичного дослідження (загальнонаукові, спеціально-наукові, конкретно-наукові); категорії «історична свідомість». Лише один з восьми розділів *Вступу...* присвячений історії історичного пізнання – «формуванню теоретичної історії».

Більш докладно цей сюжет опрацьований Автором у другій книжці – *Методологія історії від давнини до сучасності*. Наскільки мені відомо, тут уперше в українській літературі на широкому історіографічному матеріалі висвітлені основні віхи зародження та розвитку світової історичної думки від давньосхідної історичної традиції через «вісьовий час» VIII-VI ст. до н.е, що характеризується виникненням античної історіографії, і далі через християнську та ренесансну практику історіописання аж до наших часів – здобутків «нاراتивної філософії історії» та пошуків «універсальної історії людства» в працях Френсіса Фукуями.

Автор демонструє майже забутий «ерудитський» підхід до історії історико-теоретичної думки, відсторонюючись від нав'язливого європоцентризму (в колі його інтересів – країни Давнього Сходу, Західної і Центрально-Східної Європи, Північної Америки); в праці наведено безліч імен, важливих і дрібних історіографічних фактів, даних з інтелектуальної та соціальної історії світової історичної науки. Присутнє також прагнення вписати українську історіографію у європейський та загальнонауковий контекст.

Як бачимо, зміст двох близьких за назвою книжок Леоніда Зашкільняка, присвячених проблемам історичного пізнання, цілком корелюється зі сцієнтистськими, радше наукознавчими пріоритетами Автора. Однак, при такому підході з поля зору випадає онтологічний аспект «методології історії» – рефлексія щодо проблем історичного буття людства.

Повністю поділяю думку Автора, що методологія як дисципліна кристалізувалася у 60-ті рр XIX ст. і засновником її був Й. Г. Дройзен, а в 1920-30-х рр. остаточно утвердився її науковий статус (*Вступ до методології...*, с. 6). Разом з тим не можна погодитися, що методологія історії – це *окрема наука в історії* (там само, с. 4-5). Адже історичне пізнання, як і будь-яка інша наука, має два рівні: предметний (знання про предмет) та рефлексивний (знання про знання). Рефлексивний рівень наукового пізнання також включає онтологічний та гносеологічний аспекти: перший є рефлексією над предметом пізнання, тобто самим процесом історії, другий – рефлексією над процесом пізнання історії. Усі ці рівні історичного знання мають свої усталені ідентитети. Предметне знання – це історична наука; рефлексією щодо історичного процесу позначають термінами «філософія історії», «теорія історії», «теоретична історія», «історіософія», «історіологія», «методологія історії». Гносеологічний рівень також містить теорію та

історію історичного пізнання. Теорію історичного пізнання ототожнюють з епістемологією (в західній літературі), а історію – з «історіографією», «історією історичної науки», «історією історичного пізнання» (в радянській і пострадянській традиції).

Перша за часом виходу в світ книжка Леоніда Зашкільняка (*Вступ до методології...*, 1996) присвячена аналізу теоретичних проблем історичного пізнання, тобто епістемології, друга (*Методологія історії*, 1999) – історії історичного пізнання, тобто історіографії. Сам Автор визначає предмет своєї другої книжки як «історію методологічної думки», «історію історико-теоретичної думки». Таким чином, термінологічна плутанина, дещо нав'язлива послідовність у використанні терміну «методологія історії» зумовлюються, з одного боку, багатством «смишлів» самого поняття, а з іншого – його певною застарілістю, «інформаційною втомленістю». Семантично поняття «методологія історії» віддає марксистським пуризмом, ідейною безапеляційністю у пошуках абсолютної істини. Більш пластичним в гносеологічному плані було б поняття «стиль історичного мислення», що являє собою сукупність ідейно-теоретичних принципів та аксіологічних орієнтирів.

2. Періодизація історіографічного процесу як метафора

Важливу теоретичну функцію в дискурсі Леоніда Зашкільняка виконує метафора періодизації історіографічного процесу. Цікаво простежити еволюцію його поглядів на це питання. У *Вступі до методології...* запропоновано таку схему: 1) «прагматична історія» (антична та середньовічна), яку, вслід за Єжи Топольським, Автор ототожнює з донауковою історіографією; 2) «критична історія» (доби Ренесансу та Просвітництва), що характеризується виникненням *поняття поточного моменту і ретроспективи*; у XVIII ст. така історія *поєднувалась з теоретичними (філософськими) уявленнями про природні зако-*

ни; 3) «інтелектуально-генетична історія», розгалужена на дві гілки, які знайшли відображення в історіографії Романтизму: а) усвідомлену потребу збирання фактичних даних, б) теоретичні роздуми над сенсом історичного процесу; 4) «соціологічна історія», що існувала у двох формах – філософії позитивізму та філософії історичного матеріалізму Карла Маркса і Фрідріха Енгельса; 5) методологія історії ХХ ст., котра здебільшого оберталася навколо метафізичних уявлень, згідно з якими дослідник ніби відбиває (копіює) минулу реальність (неокантіанство, історична соціологія Еміля Дюркгейма, історичний соціологізм «Школи Анналів», неопозитивізм, соціальний структуралізм, постструктуралізм, «нова наукова історія», неомарксизм, синергетика, інформативний підхід, екзистенціалізм, герменевтика, «критична філософія історії» тощо). Критерієм даної періодизації для Автора слугує зміна парадигми, ядром якої є *об'єкт і предмет дослідження (Вступ до методології..., с. 15-34)*.

В *Методології історії...* Леонід Зашкільняк дещо уточнює згадану схему, вибудовуючи її так: 1) антична історіографія; 2) теологічна історія Середньовіччя; 3) критична історія Ренесансу; 4) філософська історія Бароко і Просвітництва; 5) романтична історіографія; 6) соціологічна історія; 7) історична думка першої половини ХХ ст. (соціологічна історія Макса Вебера, марксизм, «нова історична наука», Школа «Анналів», абсолютистський історизм Бенедетто Кроче, ідея історії Робіна Коллінгвуда, історія цивілізацій Арнольда Тойнбі, теологічна історія, аналітична філософія історії (неопозитивізм), неокантіанство (феноменологізм, екзистенціалізм); 8) теоретична історія другої половини ХХ ст. (неомарксизм, «глобальна історія Школи Анналів», «нова наукова історія», «антропологічна історія Школи «Анналів», «нова філософія історії», структурна антропологія, нарративна філософія історії) (с. 3-4).

З обох варіантів видно, що Автор не торкається проблеми періодизації в теоретичному ракурсі, підходячи

до неї суто емпірично – як до засобу систематизації різнопланового історіографічного матеріалу. Проте сам факт появи його робіт дає привід для дискусійного обговорення періодизаційної проблеми.

На мою думку, критерієм періодизації має бути зміна стилів історичного мислення. Відповідно, можемо виділити такі періоди: 1) міфологічний стиль мислення античної доби, 2) провіденціалістський середньовічний, 3) ренесансний, 4) раціоналістичний епохи Просвітництва, 5) романтичний першої половини XIX ст., 6) позитивістський (сцієнтистський) другій половини XIX ст., 7) методологічний XX століття.

На перший погляд, така схема багато в чому збігається з конфігурацією розвитку світової історичної думки, запропонованої Автором *Методології історії...* Розходження ж в оцінці конкретних періодів не стільки демонструють розбіжність трактовок, скільки слугують уточненню загальної візії світового історіографічного процесу.

Початок історичної думки Леонід Зашкільняк виводить з давньосхідної культурної традиції Шумеру та Акаду, а основними жанрами міфологізованої історії вважає списки царів та аннали, наголошуючи, що традиції царської анналістики існували також у Єгипті, Персії, Давній Індії. Злам у свідомості, формування нових духовних цінностей відбувається у так званий «вісьовий час» VIII-VI ст. до н. е. (*Методологія...*, с. 18). На мою думку, тут було б доцільно показати, в чому полягала сутність так званого «духовного стрибка» VIII-VI ст. до н. е., центральною подією якого стало виникнення науки як особливого виду інтелектуальної діяльності. На відміну від храмово-жрецького образу науки, який мав езотеричний і здебільшого прикладний характер, пов'язаний з практикою державного землекористування, античний образ науки орієнтувався на продукування знання заради самого знання. Саме тому «батьком» історії вважається Геродот, а не його поперед-

ники: адже власне в працях Геродота натрапляємо на перші елементи історичної рефлексії – усвідомлення своїх завдань, критичне ставлення до інформації очевидців тощо. Стосовно римської історіографії, то викликає подив, чому Автор обійшов співставлення таких постатей, як Тіт Лівій, чия творчість знаменувала її розквіт, і Корнелій Тацит, погляди якого були кроком назад і відбивали початок ідейної кризи. Дещо сумнівною видається також думка п. Зашкільняка, що антична історіографія поклала край «міфологічному синкретизму» і що в її межах уявлення про історичний час і простір так і не сформувалися (*Методологія історії...*, с. 31-35).

В середньовічну добу ідея історії, як відомо, набула теологічної форми. Основним здобутком середньовічного історієписання Леонід Зашкільняк вважає «винахід» лінейного часу, що означало встановлення зв'язку між минулим, сучасним та майбутнім (в сенсі потойбічного життя). Автор виділяє такі етапи розвитку середньовічної історіографії: 1) VI-VIII ст. (Кассіодор, Йордан, Григорій Турський, Ісидор Севільський, Беда Венерабіліс); 2) IX-XI ст. – каролінзьке відродження (королівські аннали, біографія Карла Великого, укладена Ейнгардом); 3) XII-XIV ст. – з Францією у центрі культурного життя Європи (Гуго з Сен-Віктора, Ансельм Тавельберзький, Оттон Фрейзінгенський, Йоан Солсберійський, лицарські хроніки так званої «бургундської школи», Жан Фруассар – «середньовічний Геродот»).

Критерії виокремлення даних періодів, гадаю, не є безспірними. Виходячи з характеру культурного життя раннього й зрілого Середньовіччя, доцільніше було б, на мою думку, виокремлювати такі фази духовного піднесення, які періодично змінювалися періодами «культурної німоти», «духовного антракту», а саме: 1) VI-VII ст. – «темні віки»; 2) VIII-IX ст. – каролінзьке відродження; 3) X-XI ст. – «Оттонівське відродження»; 4) XII ст. – «Перше відрод-

ження», позначене початком університетського руху та виникненням схоластики.

Згадаю дрібні помилки й пропуски, які, втім, не знижують позитивного враження від даного розділу. Так, серед діячів каролінзького відродження чомусь не згадано імені ідеолога культурницької політики Карла Великого, засновника «придворної школи» та середньовічної системи шкільництва Алкуїна – представника англосаксонського «просвітництва». Блискучим діячем останнього, до речі, був також Беда Достойний (Венерабіліс), якого Автор чомусь називає «італійцем» (*Вступ до методології...*, с. 18).

Історіографія доби Ренесансу являє собою місток між провіденціалістським та раціонально-логічним стилем мислення, що пов'язувалось з антропоцентризмом та появою ренесансної концепції часу – в трьох його модулях: минулому, сучасному, майбутньому – як цілісного потоку без міфічних і теологічних оболонок. Автор *Методології історії...* спирається на відому схему цієї культурної доби: 1) друга половина XIV ст. – ранній гуманізм, позначений інтересом до античної літератури; 2) XV ст. (Кватроченто) – широкий культурний рух, виникнення академій, поступове утвердження так званих «національних мов»; 3) «Високий Ренесанс», що охоплював гуманістичним світоглядом усі сфери суспільної свідомості. Щоправда, аналіз різних напрямів і шкіл ренесансного історіописання позбавлений у рецензованій праці бажаної чіткості: Автор оперує надто загальними категоріями «прагматичної історіографії», «ерудитської критичної школи», «політичної школи», напрямку «правового гуманізму», школи ерудитів, англійської «політичної школи». Такий підхід – з позицій «броунівського руху» – навряд чи можна вважати виправданим, особливо коли зважити на нині вже констатований «розподіл праці» між тогочасними дослідниками минулого, серед яких були як автори «історій» у традиційному розумінні, так і антикварії – збирачі й коментатори

текстів. Останні, своєю чергою, поділялися на «школу критичної філології» (Лоренцо Валла), «школу історичної юриспруденції» (Франсуа Бодуен, Жан Боден), «школу політичної історії» (Нікколо Макіавеллі, Франческо Гвіччардіні), а кожна зі «шкіл» мала свої регіональні відмінності. Зрештою, певним продовженням антикварного напряму стала в XVII ст. «ерудитська реакція» епохи Бароко, позначена великими успіхами на полі збирання, критики та публікації джерел завдяки діяльності вчених-ченців – болландистів та мавристів.

Леонід Зашкільняк, на жаль, не зупиняється на цьому сюжеті детальніше, зосереджуючи акцентовану увагу на епосі Просвітництва, відзначеній появою нової практики історіописання – «філософської історії». На думку Автора, це пов'язувалось з індуктивно-дедуктивним методом та принципом узагальненості як атрибутами натурфілософії. Як на мене, поняття «філософська історія», впровадженню якого в наукову свідомість та історіографічну практику XVIII ст. сприяли Вольтер і Кант, означало появу секулярної історії, зорієнтованої на раціональні методи каузальності й всеосяжного зв'язку у формі поступового або часткового прогресу. Автор наводить різноманітний матеріал з історії просвітницької філософської та політико-історичної думки, використовуючи країнознавчий принцип: Англія (Д. Локк, Т. Гоббс, Д. Юм, Е. Гіббон), Франція (А. Буленвільє, Ж. Б. Дюбо, Ш. Л. Монтескьє, Вольтер, Ж. Тюрго, Ж.-Ж. Руссо, Г. Маблі, Ж.-А. Кондорсе), Німеччина (Г. В. Лейбніц, Г. Е. Лес-сінг, Кант, Ф. Шиллер, Й. К. Гаттерер, А.-Л.Шльоцер). Аналізуючи еволюцію «філософської історії», Автор висловлює дискусійну, як на мій погляд, думку, що філософська історія зробила внесок у розробку проблем методу, тоді як майже всі різновиди «філософської історії» здебільшого демонструють прихильність до проблем історичного синтезу, а не методу.

На тлі розвитку європейської історичної думки XVII-XVIII ст. стан українського історіописання в книзі п. Зашкільняка виглядає невиразним. Імена Василя Рубана, Петра Симоновського, Олександра Рігельмана, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороди не вписані у загальноісторіографічний контекст, а *Історію Русів* Автор розцінює як проникнуту просвітницьким раціоналізмом (*Методологія...*, с. 105).

Наступному сюжетові книжки – образу романтичної історіографії – на сторінках *Методології історії...*, гадаю, бракує теоретичності. Зокрема, неясно, що в авторському розумінні становить ідеологічну домінанту Романтизму. Адже мало сказати, що Романтизм сприйняв від Просвітництва й розвинув ідею історизму, беручи за приклад лише Гердера, який *постулює ідею прогресу*. Розмаїття романтичних практик Леонід Зашкільняк аналізує за допомогою вже апробованого країнознавчого принципу. Серед німецьких романтиків, окрім Й. Г. Гердера, ним згадані Й. Г. Фіхте, Ф. Шеллінг і Г. Гегель, чия філософія історії *найстрункіша з усіх тогочасних філософій історії*, а також представники «йенського гуртка» та історичної школи права К. Ф. Ейхгорна і Ф. К. Савіньї; до кола романтиків віднесено Леопольда Ранке, якому, за Автором, вдалося *уникнути крайнощів історичної школи права й створити напрям німецької класичної історії* (*Методологія...*, с. 117). З-поміж англійських романтиків увага приділена Е. Бьорку, Т. Макколею і Т. Карлейлю; в межах французького Романтизму Автор розрізняє ліберальний та консервативний напрями, коротко характеризуючи консервативні погляди Ж. де Местра, Л. де Бональда і Р. Ф. Шатобріана та ліберальні – О. Тьєррі, котрий одним з перших обґрунтував роль «народу» в історії, Ф. Гізо – *вмілого синтезиста*, Ф. Міньє, Ж. Мішле, А. Токвіля.

Заслуговує на безумовне схвалення те, що Автор підкреслює наукову легітимність романтиків Центрально-

Східного європейського ареалу – польського історика Йоахіма Лелевеля, чеха Франца Палацького, українських істориків Ізмаїла Срезневського, Осипа Бодяньського, Михайла Максимовича, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова. Як дискусійна сприймається теза про «романтизм» Дмитра Бантиш-Каменського та Дениса Зубрицького. На мою думку, предтечею українського Романтизму варто вважати Миколу Маркевича з його ідеями окремішності й тяглості українського історії від давнини до XVIII століття.

На зміну спекулятивним формулам Романтизму («абсолютний дух», «дух народу», «народний характер») приходять, як відомо, ідеологія сцієнтизму, стрижнем якої є позитивістський стиль мислення з його пріоритетами «позитивного знання», практичного досвіду, лабораторного експерименту. Джерелом позитивізму Автор вважає просвітницький раціоналізм. Побіжно згадавши про існування двох течій у методології позитивізму – 1) робота з джерелом та 2) історична соціологія – Леонід Зашкільняк докладніше зупиняється на поглядах соціологів: Фюстеля де Куланжа, Е. Лавісса, П. Ренана, П. Лакомба, І. Тена та ін. На українському ґрунті позитивістські принципи знайшли відображення у творчості Михайла Драгоманова, аналіз якої є одним з кращих зразків історіографічної характеристики в рецензованій книжці.

Загалом погоджуючись з авторським поглядом на позитивістську фазу в розвитку історіографії, не можу не висловити кілька антитез. По-перше, позитивізм виник як реакція на спекулятивні побудови романтичних мислителів і являє собою справжню філософію науки. Позитивістська наукова програма передбачала: 1) збирання й обробку конкретних фактів; 2) осмислення та пояснення фактів. Історична наука мала за мету розв'язання першої частини позитивістської програми, тоді як пояснення, аналіз та синтез належав до завдань соціології. По-друге, Ав-

тору не вдалося артикулювати проблему методологічної кризи позитивістської історіографії, ба – він уникає самого поняття «криза», підміняючи його описовими фразами на зразок «дискусія в Німеччині», «полеміка навколо Лампрехта». Щоправда, п. Зашкільняк опис теоретичних шукань початку ХХ ст. відкриває аналізом «світоглядно-методологічної кризи», сутність якої, на його думку, полягала в *переоцінці позитивістських принципів еволюціонізму та натуралізму*: позитивізм змінив парадигму філософії «парадигмою науки», філософія перетворилася у теорію науки, яка у *гонитві за об'єктивною істиною втратила людський вимір самого процесу пізнання* (*Методологія...*, с. 141).

З моєї точки зору, поняття кризи позитивістської історіографії не вповні тотожне поняттю світоглядної кризи у фундаментальному природознавстві початку ХХ століття. Дійсно, це явища одного ряду, проте кожне з них має свою специфіку. Криза в історіографії (а не в соціології) передувала світоглядній кризі й була складовою цієї – більш загальної – кризи, являючи собою складний феномен, що характеризується, з одного боку, великими здобутками у розбудові конкретно-історичного знання (поява виокремлених галузей, як економічна й соціальна історія, історія культури й історія науки, спеціальні дисципліни – історіографія, джерелознавство, методологія історії), але з іншого боку – ці досягнення не знаходили відповідного синтезу фактів, накопичених «галузевими» дисциплінами. Невирішеність проблеми синтезу актуалізувала пошук історичного методу, і власне цей поворот початку ХХ ст. фіксує Автор *Методології історії...*: інтерес з онтологічних проблем перемістився на гносеологічну проблематику, з об'єкта вивчення – на суб'єкт дослідження.

Таким чином, проблема методологічної кризи історичної науки на зламі ХІХ-ХХ ст. має принциповий характер. Кризовий стан ніби підсумовував попередні здобутки пізнання, а його конкретний прояв був пов'язаний з

методологічним рухом у Німеччині 1890-х, насамперед з дискусіями навколо праць К. Лампрехта, а також з роботами В. Дільтея і представників Баденської школи – В. Віндельбанда та Г. Ріккєрта. Саме вони вперше поставили питання про суттєву відмінність між природознавством та гуманітарними «науками про дух» і спробували визначити специфіку методу «наук про дух» через категорії розуміння, переживання, вживання, інтуїції, творчої фантазії.

Врешті, поняття кризи історичної науки кінця XIX – початку XX ст. важливе й з точки зору історико-історіографічної перспективи. Адже всі теоретичні та практичні проблеми історичної науки XX ст. вийшли, немов Афіна з голови Зевса, з кризової ситуації зламу століть. В історичних дослідженнях навперемінно вирішувалися проблеми або історичного синтезу, або методу, що були закодовані в історичній науці зразка кінця XIX століття.

3. XX століття – метафори буття: формація, культура, цивілізація

Впадає у вічі, що опис інтелектуальних феноменів XX ст. займає третину обсягу *Методології історії...* й інформаційно є найбільш насиченим. У підходах Автора переважають принципи описовості та позитивістські ідеали науковості, пов'язані з пошуками предмета та об'єкта дослідження, критеріїв об'єктивності й істинності, визначенням *рівнів та етапів пізнавальної діяльності історика*, творенням універсальних класифікацій методів історичного дослідження. Зрозуміло, цей сценарій розвитку історичного пізнання не зможе задовольняти всі смаки та інтереси читачів, починаючи від студентів до фахівців різного профілю – філософів, істориків, соціологів, культурологів тощо. Однак книга Леоніда Зашкільняка дає великий емпіричний матеріал, і головне – невичерпні можливості його інтерпретацій. Тож спробую запропонувати свою версію еволюції історико-теоретичної думки XX ст., відкриту до діалогу з іншими інтерпретаціями та інтерпретаторами.

Дійсно, ХХ ст. пропонує безліч історичних теорій, методологічних конструкцій та дослідницьких технологій. Таке розмаїття свідчить про динаміку темпів пізнання, спресованість інтелектуального простору, «калейдоскопічну зміну» наукових пріоритетів та культурних цінностей. Для розуміння логіки інтелектуальних процесів ХХ ст. слушно звернутися до наукознавчих спостережень. На думку окремих дослідників, сутність процесу наукового пізнання становить чергування епох, що характеризуються то появою узагальнюючих схем, то пошуками й розбудовою нових методів і технік дослідження. Так, у часи Просвітництва були створені перші секуляризовані схеми історії людства у формі так званої «філософської історії»; інтелектуальні зусилля наступної доби – Романтизму – спрямовувалися на вдосконалення нових методів пізнання (вживання, співпереживання, розуміння, історизм). Епоха позитивізму породила соціологічні схеми історії суспільства, а справжнім «викликом» їй стали пошуки нових методів дослідження неокантіанцями.

Інтелектуальна історія ХХ ст. цілком виразно ілюструє цю загальнонаукову закономірність розвитку процесу пізнання. Після методологічної кризи рубежу ХІХ-ХХ ст. у центрі уваги дослідників першої половини століття знаходились здебільшого проблеми історичної онтології. Великі переміни, крах європейських монархій, революції, світові війни, національний рух підняли до активного політичного життя великі маси народів. Накопичений людством історичний досвід, величезний фактичний матеріал актуалізували значення нових історичних стратегій, творення пояснювальних схем історії людства. Словом, думка істориків, соціологів, філософів першої половини ХХ ст. оберталася навколо проблем історичного синтезу, продукуючи цілу низку циклістських та лінейних схем історії людства, ідеологічним підмурком для яких слугували ідеї історичного колообігу та соціально-економічного прогресу.

Одні онтологічні схеми здійснювали синтез у напрямі об'єднання соціології з історією (школа Е. Дюркгейма, Міжнародний центр синтезу А. Берра). Саме цей напрям синтезу був реалізований, на думку Леоніда Зашкільняка, «російською історичною школою» М. Ковалевського, І. Луцицького, П. Виноградова, В. Гер'є, М. Карєва; до цієї ж обойми належить і доктрина «етно-соціальної історії» Михайла Грушевського (*Методологія...*, с. 150). За різновид соціологічного синтезу п. Зашкільняк вважає також «історичну соціологію» Маркса (історична доктрина марксизму розглянута в книзі доволі розпорошено – у контексті історичного пізнання ХІХ ст., першої половини ХХ ст. та неомарксизму кінця ХХ ст.). Симптоматично, що Автор *Методології історії...* подає новий, незвичний (для радянського і пострадянського читача) образ марксизму, характерною рисою якого є *споглядальне конструювання історичної теорії, її телеологічне фіналістське забарвлення* (*Методологія...*, с. 133). Засновники марксизму виокремлювали три формації (системи), де перехід від однієї до іншої мав здійснюватися революційним шляхом. В межах первісного устрою (системи) людина звільнялася від природної залежності і внаслідок революції у засобах виробництва виникала соціально-економічна формація, в якій головну роль відігравав економічний чинник. На етапі цієї формації суспільний розвиток проходить стадії рабовласництва, азійства, феодалізму та капіталізму. Після останньої стадії – капіталізму – Маркс та Енгельс передбачали появу «нової позаекономічної формації», що звільнить люدتво від економічної та суспільної залежності, прокладаючи шлях у «царство свободи». Пізніші інтерпретатори марксизму модифікували вказану типологію суспільств *до так званої теорії п'яти суспільно-економічних формацій* (*Методологія...*, с. 134). Західні прихильники марксизму вбачали його ідейний стрижень в діяльнісному підході до історії, що ставить у центр істо-

ричного процесу людину активну, через діяльність якої й вивчаються загальні суспільні явища. Виникнення неомарксизму Автор відносить до 20-х рр. ХХ ст. і пов'язує з *неокантіанським переломом у світобаченні*, а елементи творчого трактування марксизму знаходить у марксистській доктрині К. Каутського і теоретичних інноваціях Е. Бернштейна, М. Адлера, О. Бауера, Р. Гільфердінга, К. Реннера та ін.

У Східній Європі витворилася «російська версія марксизму», домінантою якої стала ідея класової боротьби. В Радянському Союзі історіографія знаходилася під пресом ідеологізованої версії «марксистського соціологізму», проте впродовж 1950-х історична наука в СРСР, на думку Автора, позбавляється «квазімарксистської ідеології». Стосовно перспектив у пострадянському науковому просторі неомарксизму, то Леонід Зашкільняк скептично ставиться до можливостей його розповсюдження тут у період так званої «лібералізації комуністичних режимів». Цей прогноз поширюється і на Україну: більшість українських істориків, вважає п. Зашкільняк, після великих соціально-політичних перетрусів і досі не може *визначитися методологічно*. На мій погляд, причина цього кориниться не в політичних перемінах, а в тому, що українським історикам просто бракує теоретичності. Вони відкриті не до пошуку нових ідей, а швидше – до сприйняття зразків колишніх історіографічних практик – поглядів Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Вячеслава Липинського. Висновки Автора невтішні для вітчизняного виробника історичних ідей: результатом атеоретичності української історіографії є творення *нової міфологізованої етноісторії* (*Методологія...*, с. 193).

Перспективи неомарксизму на Заході, за прогнозом Леоніда Зашкільняка, сильніші, ніж на Сході. Важливі риси неомарксизму у руслі сучасних інтелектуальних лояльностей характеризуються інтересом до свідомісних процесів і культурної сфери (структуралізм, моделювання) та

вірністю сцієнтистським пріоритетам: неомарксизм залишається в «полі раціональності». Яскравими представниками неомарксизму Автор вважає польську методологічну школу на чолі з Єжи Топольським та Франкфуртську школу, зокрема Юргена Габермаса. Як бачимо, в книжці приділено багато уваги аналізу марксистської доктрини і впровадженню в сучасну українську свідомість її нового образу, що свідчить про явні симпатії Автора до цієї доктрини. Разом з тим емоційно-інтелектуальна повнота даного образу була б сильнішою, якби п. Зашкільняк подав його цілісно – з простеженням зміни смислів та етапів еволюції.

До онтологічних схем першої половини ХХ ст. можна віднести те, що Леонід Зашкільняк називає «цивілізаційною філософією історії» або «метафізичною історією». Попередниками цього напряму він вважає російського мислителя, автора теорії культурно-історичних типів М. Данилевського, німецького філософа й культуролога О. Шпенглера, якому належить концепція «великих культур», та американського соціолога Пітіріма Сорокіна. Сутність цивілізаційної філософії історії Арнольда Тойнбі (концепція «локальних цивілізацій») він розкриває через ідею мімезісу та концепцію «Виклик-і-Відгук». Щоправда, незрозуміло, чому згадано лише три типи «викликів», тоді як у Тойнбі їх п'ять: «виклик суворих країн», «нових земель», «ударів», «тиску», «виклик ураження»². Дивус, що аналіз однієї з ключових філософсько-історичних схем, яка мала великий вплив на розвиток теорії історії та соціології ХХ ст. – теорії локальних цивілізацій Тойнбі, – Автор здійснює доволі побіжно, розглядаючи її серед низки інших відомих і маловідомих пізнавальних схем. На мою думку, до узагальнюючих історичних стратегій варто було б віднести також варіанти теологічної історії ХХ ст., передовсім – релігійно-філософську систему П. Тейяра де Шардена з такими її ключовими поняттями, як біо- та ноосфери. Відсутність розумових акцентів у суцільному потоці теоретичної думки ХХ ст. є однією з принципових вад даної роботи і свідчить про аморфність Автора, брак концептуальності при структуруванні матеріалу.

У цілому ж, для першої половини ХХ ст. характерним є те, що питання історичної гносеології знаходилися на периферії дослідницьких практик. Виняток являла собою лише неокантіанська течія: не завмираючи протягом усього ХХ ст., вона наприкінці століття органічно вписалася у постмодерністський науковий проект внаслідок цілої низки компромісів та інтелектуальних мутацій. До речі, огляд неокантіанської традиції в історії є одним з найбільш вдалих у книзі Леоніда Зашкільняка, оскільки Автор позбавляється тут нав'язливої емпіричності та «нарративності» і звертається врешті до внутрішньої логіки вивчення предмету. Сенс неокантіанської програми полягає у переорієнтації пізнання на індивідуальну свідомість, на оцінку історії з огляду на особистість. На цій підставі, констатуючи, що Автор, склалися філософські й інтелектуально-пізнавальні системи феноменології та екзистенціалізму, ідейним предтечею яких виступав С. Кьєркегор: його погляди стали справжнім викликом німецькій класичній філософії, утворивши вперше ідейні засади антропологічної філософії, або філософії людини.

4. ХХ століття – метафори методу: від критики історизму до історичної наративності

На жаль, у тих розділах *Методології історії...*, що присвячені другій половині ХХ ст., Автор не простежує, як змінювався методологічний канон, наукові пріоритети та дослідницькі техніки, хоча саме пошуки методів дослідження опинилися в цей час на першому плані. Однак великий фактографічний матеріал, представлений у книзі, надає можливість паралельних інтерпретацій, з одного боку – історії ідей, а з іншого – особливостей пізнавального процесу. Пошуки модерних дослідницьких технологій велися істориками, філософами, соціологами у двох напрямках, які можна визначити як неомодерн (неопозитивізм) та постмодерн. Неопозитивізм в історії (сама назва його звучить доволі старомодно) ініціював появу «аналітичної фі-

лософії історії», філософським підмурком якої слугувала нова філософія науки, репрезентована іменами Д. Мура, Б. Рассела, Л. Вітгенштейна, К. Поппера, К. Г. Гемпеля, Т. Куна, П. Фейерабенда та ін. Причиною поживавлення філософського руху в наукознавстві стала так звана «мовчазна революція» кінця 1950-х рр., обумовлена, за визначенням Автора *Методології...*, змінами індустріального суспільства внаслідок НТР і зростанням ролі науки та інформації в суспільстві. Домінантою неопозитивістської програми залишався ідеал раціоналістичних методів. Зусилля вчених були зосереджені на проблемах реконструкції отриманих знань та аналізі логічних і лінгвістичних підстав наукової творчості. Увага до логіки пізнання, своєю чергою, актуалізувала проблему пояснення як одну з ключових індивідуалістично-логічних пізнавальних операцій. Що ж до історичних теорій, то вони сприймалися представниками «аналітичної філософії історії» як суб'єктивні інтерпретації реальності. Історична наука, на думку Поппера, не здатна розкрити загальні закони історії, вона обмежується лише констатацією закономірностей, притаманних конкретному періоду і не чинних в іншому. Звідси витікав один з найважливіших постулатів «аналітиків» – ідея боротьби з історизмом як практикою творення «метафізичною теорією».

В онтологічному плані деякі неопозитивістські соціологічні схеми мали певний, хоч і короточасний, успіх на хвилі та під враженням соціальних завірюх кінця 60-х рр., ініційованих молоддю. Вони досить швидко «зійшли зі сцени», залишивши по собі, щоправда, такі розхожі концепти, як «індустріальне суспільство» (Арон), «відкрите суспільство» (Поппер), «суперіндустріальне» (Тоффлер), «технотронне» (Бжезинський), «інформаційне суспільство» (*Методологія...*, с. 189).

З останньої третини ХХ ст. філософською підставою розбудови нових методів стає постмодернізм, що ідейно та організаційно оформився в ході методологічних дис-

кусій 1970-х, породивши цілу низку нових метафор: «пост-модернізм», «постметафізика», «після-філософія» (*Методологія...*, с. 190). На противагу аналітичній філософії з властивими їй пріоритетами раціонального, постмодерністська гносеологія орієнтувалася не стільки на свідомісні реакції людини, скільки на позасвідомі прояви – інтуїцію, інстинкт, бажання. У постмодерністській програмі акценти зміщувалися з раціонального на ірраціональне, проте це не означало нехтування логічними операціями та раціональними алгоритмами мислення.

Про відкритість постмодернізму до сцієнтистського стилю мислення свідчить виникнення такої течії на полі історичної гносеології, як «нова наукова історія». Леонід Зашкільняк досить широко вживає цю метафору, що правда – не до кінця визначившись з її змістом. В книзі часто-густо плутаються поняття «нова наукова історія» та «нова історична наука» і «нова історія». Окрім того, Автор не артикулює з достатньою чіткістю сам зміст поняття «нова наукова історія», то визначаючи її як течію, пов'язану з посиленням наукового характеру історії і здобутками психології й математики, а за основні риси вважає інтерес до колективних, повторюваних явищ та масових джерел і відмову від загальноісторичних теорій та гіпотез, то вбачаючи в ній специфічне поєднання інтересів історика, економіста та комп'ютерника (*Методологія...*, с. 199-203). Нагадаю, що нині «нова наукова історія» сприймається як метафора міждисциплінарної методології і являє собою тимчасове об'єднання різних галузей знання у пошуках нових методів та технік з подальшим їх розпадом на незалежні напрями. До «нестійких», рухливих меж можна, зокрема, віднести такі галузі, як психоісторія, кліометрика, «нова економічна історія», «мілітарна історія», «інформативна історія». (До речі, приємно, що серед визнаних кліометричних центрів Америки та Європи Автор згадує Дніпропетровський осередок).

У просторі постмодернізму сформувався і функціонував такий напрям, як «нова історична наука», що здебільшого асоціюється з відомою французькою Школою «Анналів». З цієї точки зору не є винятком і книжка Леоніда Зашкільняка. Хоча водночас концепт «нова історична наука» вживається як тотожний поняттям «антропологічно орієнтована соціальна історія», «нова соціальна історія», «антропоцентрична соціальна історія» тощо. Безумовно, «антропологічно орієнтована соціальна історія» – це багатовимірний феномен, що має різні ідейні рівні та регіональні прояви. В її межах розрізняють так звану структурну антропологію, орієнтовану на вивчення соціальних структур і масових процесів, та культурну антропологію, зосереджену на аналізі ментальних структур та свідомісних явищ. Так, в Англії структурна антропологія репрезентована локальною і демографічною історією та історією родини; у Франції елементи структурної та культурної антропології органічно поєднувалися в працях фундаторів Школи «Анналів» Марка Блока та Люсьєна Февра; впродовж останніх двох десятиліть у рамках антропоцентричної соціальної історії виокремилися такі її різновиди, як історія повсякденності (Німеччина), мікроісторія (Італія, Іспанія, Франція).

Аналізу «нової історичної науки» на прикладі Школи «Анналів» у *Методології історії...* приділено багато уваги. Автор цілком слушно вважає світоглядним джерелом «анналістів» соціологію Еміля Дюркгейма та культурно-історичний синтез Анрі Берра, а переворот, здійснений цією школою в історичній науці, пов'язує з переходом від традиційної (подієвої) історії до «модерністичної», зіпертої на вивчення масових процесів (*Методологія...*, с. 164). Разом з тим, оцінки Леонідом Зашкільняком ідейного доробку «Анналів» викликають чимало запитань. Зауваги методичного характеру пов'язані перш за все з тим, що історію Школи «Анналів» Автор викладає розпороше-

но – у двох розділах та трьох підрозділах, і це порушує цілісність образу, внутрішню логіку його розвитку. З огляду на історію ідей ХХ ст., цей історіографічний феномен доцільніше було б розглядати у контексті методологічних пошуків другої половини ХХ ст., коли, до речі, з'явився і сам термін «нова історична наука» (від назви французької енциклопедії 1970-х рр. з аналогічною назвою), а також у перегуку з появою в британській історіографії робіт з локальної та сімейної історії, а в романських країнах – праць у стилі мікроісторії. Доречно нагадати, що активні пропагандисти мікроісторії Карло Гінзбург, К. Поні, Джованні Леві, Ганс Медик кваліфікують її як «новий напрям соціальної історії» (за висловом Медика – «сестри історії побуту»)³.

Досить контрверсійними є і наведені Автором сутнісні характеристики кожного з трьох періодів діяльності Школи «Анналів». Так, перший період (1920-1950-ті), пов'язаний з реалізацією спільного проекту Блока та Февра – виданням журналу «*Аннали соціальної та економічної історії*», п. Зашкільняк ідентифікує за допомогою метафори «нова історична наука». Другий період, коли на чолі «Анналів» стає Фернан Бродель, львівський дослідник визначає через поняття «глобальна історія», ототожнюючи останню з «тотальною» історією. Для характеристики третього періоду, пов'язаного з іменами Жака Ле Гоффа, Жоржа Дюбі, Еммануеля Леруа Ладорі, Філіпа Арієса та ін., Автор використовує метафору «антропологічна історія». Дійсно, в наш час спостерігається повернення «анналістів» до феврівської орієнтації, тобто до вивчення феноменів культурного життя, актів духовності, ментальних структур. Разом з тим, тлумачення ментальності як основного доробку представників третьої генерації Школи «Анналів» залишається в *Методології...* нечітким. Втім, це характерно і для робіт багатьох інших інтерпретаторів ідеології Школи, які найчастіше розуміють ментальність як

світогляд, світовідчуття, світобачення. Натомість у трактовці Дюбі метафора ментальності охоплює не лише духовні, свідомісні чинники, а й діяльнісний аспект, тобто мотиви соціальної поведінки людини: ментальністю вчений називає сукупність образів та символів, що відображають уявлення певного соціуму про навколишній світ та своє місце в ньому і, своєю чергою, зумовлюють і поведінку індивіда⁴.

Врешті, кілька дрібніших зауважень. Так, незрозуміло, чому Автор не враховує досвід відомого популяризатора Школи «Анналів» Арона Гуревича, навіть не включає його робіт до списку рекомендованої літератури⁵, натомість несподівано зараховує до теоретиків Школи «Анналів» Карло Гінзбурга (*Методологія...*, с. 207). Вмотивованим є твердженням п. Зашкільняка, що «анналісти» були схильні до постмодерністського розуміння творчості історика, який реконструює історичні події відповідно до власного життєвого досвіду, хоча незрозуміло, чому постмодерністські інтенції Автор пов'язує лише з останньою генерацією Школи «Анналів».

Чимало уваги в книжці присвячено «нарративній філософії історії», що сформувалася у 1970-1980-х роках. Її ідейним джерелом Автор вважає структурну антропологію лінгвістики (*Методологія...*, с. 210), яка актуалізувала інтерес до вербального подання історичної інформації та її зв'язку з інтелектуально-психічними рисами дослідника. Засновником нарративізму традиційно вважається Гайден Вайт, який обґрунтував погляд на історичні праці як сукупність метафор, «подібність дійсності». Відтак, немає особливої різниці між науковим історичним дискурсом та белетристикою, літературним текстом, а основним завданням історика стає не пошук «історичної правди», а реконструкція критеріїв мислення укладачів джерел (текстів), що висуває на перший план свідомість суб'єкта пізнання. В цілому погоджуючись з тим образом «нарратив-

ної філософії історії», який був перенесений Автором з західної літератури до *Методології історії...*, вважаю, проте, що він значно виграв би від чіткішого викладу матеріалу.

Одним з фінальних сюжетів книги Леоніда Зашкільняка є аналіз концепції «кінця історії» Френсіса Фукуями, що демонструє поворот до універсальної історії людства в руслі постмодерністського проекту, відкидаючи будь-які ієрархії цінностей і вбачаючи цілісність людства в єдиній цінності – людині. Універсалістська спрямованість даної концепції підтверджує висловлену мною вище думку, що в умовах динамізації соціально-політичних і культурних процесів, спресованості «духовного часопростору» кінця ХХ ст. пізнавальні операції, спрямовані, з одного боку, на витвір узагальнюючих схем, а з іншого – на розбудову нових дослідницьких методів і технік, як і століття тому, майже збігаються. Таким чином, перед наукою ХХІ ст., як і сто літ тому, першочерговими залишаються проблеми історичного синтезу та нових методів дослідження.

5. Метафори «змісту» крізь призму логіко-гносеологічного аналізу

Обидві рецензовані праці Леоніда Зашкільняка подають досить рідкісний для української теоретичної думки імпульс до обговорення теоретико-методологічних проблем історичного пізнання. На сторінках цього есе спробуємо лише пунктирно означити й запросити до подальшого обговорення, наприклад, такої метафоричної зв'язки, як «історична свідомість» / «історичне пізнання». Зі *Вступу до методології історії* видно, що її сутнісні характеристики залишаються досить аморфними. В одному випадку Автор визначає поняття історичної свідомості як уявлення про людину і суспільство у їх загальній еволюції і на конкретних історичних етапах, в другому – як наукову

категорію, що розглядає співвідношення наукових і ненаукових (об'єктивних і суб'єктивних) уявлень про минуле у конкретному соціумі, в третьому – як особливу форму суспільної свідомості, що знаходиться на одній вісі з політичними, правовими, ідеологічними, моральними та іншими формами свідомості суспільства, але не співпадає, а перехрещується з ними (*Вступ до методології...*, с. 82-84). Не підлягає сумніву, що ключовою категорією при визначенні «історичної свідомості» залишається «суспільна свідомість», хоча співвідношення історичної свідомості та історичного пізнання з'ясоване нечітко: Автор мимохідь згадує, що перше передувало другому, але неясно, що він розуміє під «історичним пізнанням» – чи перетворення історії у «професійну діяльність» у так званій «вісьовий час» (VIII-VI ст. до н.е.), чи перетворення історії у науку в XIX ст. (Там само, с. 82, 88).

Маємо підстави припустити, що історичне пізнання Автор сприймає як один з рівнів історичної свідомості, серед яких виділяє : 1) «позаосвітній» (побутовий), обумовлений індивідуальним досвідом і соціальним оточенням людини; 2) «освітній», що витворюється в навчальному закладі; 3) «науковий», що ґрунтується на теоретичному осмисленні історичного процесу (*Вступ...*, с. 83). З моєї точки зору, сенс історичної свідомості доцільніше було б з'ясовувати, передовсім відштовхуючись від поняття «наукового світогляду» (наприклад, Михайло Барг розуміє історичну свідомість як суб'єктивний аспект світогляду⁶), на відміну від ментальності, що також відтворює картину світу у свідомості людини й зумовлює мотиви її соціальної поведінки, але має невідрефлектований (аморфний) характер, науковий світогляд (картина світу) несе в собі вольовий аспект. На думку Володимира Вернадського, складовими наукового світогляду є картина світу (Космос, Всесвіт), елементи інших видів світогляду та вольовий аспект як метод пізнання, тобто пізнавальна діяльність, спрямована на

наукове пояснення світу⁷. Таким чином, на протипагу ментальності, в структурах якої картина світу постає в символах та образах свідомого й підсвідомого у невідрефлектовану вигляді, історична свідомість не лише відтворює картину природного і соціального світу та місце в ньому людини, але й пояснює цю картину світу, несучи в собі і рефлексивний компонент, і вольовий імпульс того, хто пізнає. Відтак, історична свідомість не вповні тотожна категорії «наукового світогляду», а є лише її частиною, фрагментом, являючи собою спосіб бачення світу через людину, яка вивчає цей світ⁸.

За аналогією з науковим світоглядом та методом його перевірки (вольовим аспектом) історичне пізнання можна визначити як метод перевірки історичної свідомості, де співвідношення понять «історична свідомість» / «історичне пізнання» не є опозицією «донаукової» та «наукової» форм мислення, бо історичне пізнання являє собою не «підструктуру» історичної свідомості, а її стрижень, засіб перевірки фактів перед тим, як вони будуть включені в систему історичної свідомості.

Джерелом формування історичної свідомості, як відомо, є не тільки наукове пізнання минулого, але й релігійні та філософські ідеї, соціальні взаємини й культура, що обумовлює існування різних рівнів згаданої свідомості: 1) побутового (повага до предків, традицій і т. д.), 2) художнього (сприйняття минулого, сучасного та майбутнього за допомогою художніх засобів на підставі інтуїтивного проникнення у духовний простір епохи, явища, події), 3) наукового – за посередництвом наукових методів. Щодо історичного пізнання, то воно має чітко виражену рефлексивну природу, бо, зрештою, сама поява початкових форм історичної свідомості – міфу – являла собою акт рефлексії, призначений пояснити природні явища, що оточують людину. У цілому ж становлення наукових форм історичної свідомості мало доповнювати усталену карти-

ну світу, а при потребі – змінювати її на іншу, історичне пізнання виконувало при цьому конструктивну функцію інструмента формування та вдосконалення історичної свідомості.

З-поміж інших проблем логіко-гносеологічного гатунку, актуалізованих розвідкою Леоніда Зашкільняка, зупинюся на дихотомії «емпіричного та теоретичного» пізнання, «позаджерельному знанні» та «першій науковій революції» XVI-XVII століть. Ієрархію емпіричного та теоретичного рівнів пізнання Автор тлумачить традиційно: емпіричний – це робота з «конкретними фактами», а теоретичний – *встановлення закономірних (сутнісних) зв'язків між фактами (Вступ до методології, с. 53)*. В іншому місці книги він інтерпретує теоретичне знання як «позаджерельне», розуміючи під останнім уявлення *про об'єкт, предмет наукового пізнання, їх місце і роль у реальному світі, методи і зміст пізнавальних операцій, істинність отриманих знань* (там само, с. 48). Словом, позаджерельне знання передуює самому процесу пізнання і є необхідною передумовою. Сутність першої наукової революції XVI-XVII ст. в книжці теж пояснена з точки зору згаданої опозиції теоретичного й емпіричного – як *набування знань шляхом досвіду, який дозволяє через дослід, логічне узагальнення емпіричних даних встановлювати закони природного світу* (там само, с. 19).

З моєї точки зору, ключ до розв'язання даного спектру логіко-гносеологічних проблем слід шукати в діяльнісному підході, запропонованому російським філософом В. С. Швирьовим⁹. На його думку, емпіричне й теоретичне – це рівні наукового пізнання, що передбачають пізнавальні операції з абстракціями різного ступеня узагальнення: емпіричний рівень означає роботу з абстракціями, теоретичний – роботу, спрямовану на творення нових абстракцій¹⁰. За такого ракурсу втрачає сенс отождоження теоретичного і позаджерельного знання, котре є

результатом пізнавальної діяльності історика (Єжи Топольські), або його життєвого досвіду (Арнольд Тойнбі). Позаджерельне знання, всупереч твердженню п. Зашкільняка, не передує процесу дослідження, це – наслідок переусвідомлення «джерельного знання», тобто раніше накопичених знань на підставі ціннісних настанов досвіду вченого. Погодившись з тим, що емпіричне й теоретичне являють собою рівноцінні форми наукового пізнання, можна дещо інакше витлумачити сутність першої наукової революції. З моменту виникнення античної науки як особливої сфери інтелектуальної діяльності теоретичне знання (наприклад, геометрія) та емпіричне (архітектура, кораблебудування, землекористування тощо) існували ізольовано одне від одного, і така герметичність обох типів знання зберігалася протягом багатьох століть. Сутність же першої наукової революції полягала у «розгерметизації» згаданих типів і виникненні принципово нового типу дослідження, що об'єднував емпіричні знання навколо певної теоретичної ідеї. В такому контексті ідеалом науковості донині є математичне дослідження з його алгоритмом формулювання основних тез, їх аргументацією, логічністю та послідовністю висновків.

6. «Кінець історії» – час історіографії?

Книги Леоніда Зашкільняка належить визнати своєрідною прикметою нашого часу: в концентрованому вигляді тут окреслюється ціле коло теоретичних проблем, які досі майже не обговорювалися в українській історіографії, тож сам факт артикуляції такої проблематики руйнує уявлення про аметодологічність української історичної науки. Безперечна заслуга Автора полягає не стільки в тому, що він розв'язує складні теоретичні питання, скільки в тому, що він створює ґрунт для їх подальшого обговорення. Дані замітки починалися як звичайна рецензія на працю колеги, але в ході критичного осмислен-

ня та власного переусвідомлення заторкнутих там проблем традиційна рецензія розрослася в спеціальне історико-теоретичне есе, у центрі уваги якого, зрозуміло, знаходилися термінологічні та концептуальні сюжети.

Певна річ, широко використаний Леонідом Зашкільняком термін «методологія» демонструє, в першу чергу, панлогістські (марксистські, позитивістські) лояльності Автора, а також висвітлює чимало так званих «сплячих смислів» (тобто смислів, про які не здогадується навіть він сам). Зокрема, під дещо старомодним поняттям «методології» ховаються два основні «смисли» – методологія історія та методологія історичного пізнання; так само два смисли містить історико-пізнавальний пласт – теорію та історію історичної науки. Врешті, сама *Методологія історії...* є типовим історіографічним дискурсом, незважаючи на те, що Автор уникає слова «історіографія». У книзі йдеться про так звану «теоретичну історіографію», що обіймає історію історико-теоретичної думки на відміну від прикладної історіографії – проблемної, регіональної і т. д. Зважаючи на те, що в епіцентрі авторського викладу знаходяться проблеми теорії та історії історичного пізнання, адекватніше було б, на мою думку, замість поняття «методологія історії» вжити його культурологічний еквівалент – «стиль наукового мислення». Адже власне зміна стилів історичного мислення, що обумовила еволюцію пізнання, надає концептуальній стрункости загальній схемі історіографічного процесу. Неувага до цього моменту, як здається, спричинила до нечіткості критеріїв систематизації феноменів інтелектуальної історії ХХ століття, а розмаїття окреслень, які Автор при цьому вживає («цивілізаційна філософія історії», екзистенціалізм, феноменологія, «історизм», «аналітична філософія історії», «нова наукова історія», «нова історична наука», «нарративна філософія історії», постмодернізм), вносить сум'яття у історико-понятійну свідомість читачів книжки.

Поза тим, обидві розвідки Леоніда Зашкільняка являють собою, без сумніву, виклик українській історії, а запропонована тут інтерпретація ідей сучасних дослідників цілком вписується в нинішні пізнавальні стратегії. Постмодерністська свідомість, як відомо, передбачає вивчення не самого минулого, а швидше описів цього минулого, у просторі постмодернізму історія – це уявлення, наші та наших попередників, про події, що відбулися, тобто сукупність історіописань, історіографічний дискурс. Таке розуміння історії означає її «кінець» у традиційному сенсі – як пошук істинності та об'єктивності на підставі критичного аналізу джерел. Історіографія перетворюється на «замінник» історії, тобто на засіб вивчення минулого через усвідомлення попереднього досвіду його описування, коли історичні знання спираються не на ідеал точного збігу з минулим, а, вживаючи вислову Кейта Дженкінса, – на різні «історизації» минулого¹¹. У такому контексті нового сенсу набуває і відома формула Робіна Коллінгвуда, за якою *історія є не чим іншим, як повторним програванням колишньої думки в голові історика*¹².

Публікацію книжок Леоніда Зашкільняка, на мою думку, в жодному випадку не слід сприймати як «історіографічну несподіванку», навпаки – вони знаменують певний поворот українських істориків до історії ідей. У радянському науковому просторі остання існувала у вигляді таких «рефлексивних дисциплін», як історія науки, наукознавство, історія філософії, суспільної думки, психологія творчості. Всі вони були досить «герметичними» і мали монологічну структуру, тим часом як досвід слова поєднує в собі «Я» і «Ти» (Гадамер), текст діалогічний за своєю своєю природою. Історіографія як текст і є засобом діалогу між колишнім та нинішнім. Отже, час історіографії настав.

¹ Subtelny O. *The Current State of Ukrainian Historiography* // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1993. – Vol. 18, nr 1-2 (Summer-Winter 1993). – P. 43.

² Тойнбі А. *Постигженіе історіи*. – М., 1992. – С. 125-170.

³ Пор.: Медик Х. *Микроісторія* // *THESIS. Теорія і історія економічних і соціальних інститутів і систем*. – М., 1994. – Т. 2, вып. 4.

⁴ Дюби Ж. *Развитіе історических ісследованій во Франції после 1950 г.* // *Одиссей*. 1991. – М., 1991. – С. 52.

⁵ Пор., серед іншого, монографію: Гуревич А. Я. *Історический синтез і Школа «Анналов»*. – М., 1993.

⁶ Барг М. А. *Епохи і ідеї: Становленіе історизма*. – М., 1987. – С. 9-12.

⁷ Вернадский В. И. *Очерки по історії соременного науочного мировоззренія* // Вернадский В. И. *Избранные труды по історії науки*. – М., 1981. – С. 43-44.

⁸ Див. ширше: Колесник І. І. *Історическое сознание: феномен духовности і науки* // *Історія суспільної думки Росії та України XVII – початку XX ст.* – Дніпропетровськ, 1992. – С. 8 і далі.

⁹ Швырев В. С. *Теоретическое і эмпирическое в науочном познании*. – М., 1978.

¹⁰ Там само. – С. 289.

¹¹ Jenkins K. *On «What is History?»: From Carr and Elton to Rorty and White*. – London, New York, 1999.

¹² Колінгвуд Р. Дж. *Ідея історії / Упорядкування та передмова Яна Ван дер Дуссена*. Переклав Олександр Мокровольський. – К., 1996 – С. 304.